

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

“ΕΛΕΥΘΩ”, 1: 183-190, 2013

Η Μαία και η Μαιευτική στην Ελληνική Τέχνη: 4 χαρακτηριστικά παραδείγματα

Μιχάλης Μώρος

Μαιευτής Κ.Υ Γκούρας Γ.Ν. Κορίνθου,
MSc, Υποψήφιος Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής
Πανεπιστημίου Αθηνών,
Πρόεδρος Συλλόγου Μαιών – Μαιευτών
Ναυπλίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Μαιευτική συχνά χαρακτηρίζεται ως ένας συγκερασμός επιστήμης και τέχνης καθώς Μαίες και Μαιευτές δεν οφείλουν μόνο να διαθέτουν την επιστημονική και πρακτική κατάρτιση στο μέγιστο δυνατό βαθμό αλλά και οι δεξιότητές τους να είναι τέτοιες που να μην αποτελούν απλούς «χειρισμούς» αλλά κινήσεις ουσιαστικές και καθοριστικές, όπου και όπως χρειάζεται, ακριβώς όπως οι κινήσεις των καλλιτεχνών κατά την καλλιτεχνική τους δημιουργία.

Δεδομένης της εκτίμησης και του σεβασμού που ανέκαθεν έτρεφαν οι κοινωνίες προς τις Μαίες, λόγω της ενασχόλησής τους με το θαύμα της ζωής αλλά και του καθοριστικού ρόλου που διαδραμάτιζαν σε πολλές εκφάνσεις της κοινωνίας μέσω του φαινομένου της γέννησης, οι Μαίες ήταν αναμενόμενο να αποτελέσουν θέμα της Τέχνης καθώς αυτή συχνά αποτυπώνει την καθημερινότητα σε όλες τις μορφές όπως επίσης το αφηρημένο και υπερβατικό.

Στο άρθρο που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα στα οποία η Τέχνη περιλαμβάνει τη Μαία στη θεματολογία της ιδίως στον ελληνικό χώρο και θα προσπαθήσουμε, επ’ αφορμή των παραδειγμάτων που θα εκθέσουμε, να «αναπαραστήσουμε» μερικές «όψεις» της Μαίας και του έργου της στη συνείδηση του ελληνικού λαού, συνεπικουρούμενοι από την επιστημονική γνώση της Ψυχολογίας.

Λέξεις – κλειδιά: Μαία, Μαιευτική, Βυζάντιο, Θηλυκό στοιχείο

ABSTRACT**Midwife and Midwifery in Greek Art: four characteristic paradigms****Michalis Moros**

Male midwife, Gkoura Health Center – General Hospital of Korinthos,
MSc, PhD (cand.) President of Midwives’ Association of Nafplio.

Summary

Midwifery is often characterized as a combination of science and practical skills because Midwives are not only requested to demonstrate their scientific and practical training in their highest level possible but also their skills should be of a kind that will not only be a mere handling but substantial and crucial movements, whenever and however applicable, just like how artists create their artistic works.

Given the appreciation and respect with which all societies globally have regarded Midwives, due to their occupation with the “miracle of life” and their decisive role in many aspects of society through birth, Midwives have logically been a common theme in the Arts – because Art has always visualized not only everyday life but also its transcendental and abstract aspects.

In this article we will attempt to present some examples in which Art has included Midwives, especially in Greece and, taking these examples into consideration, we will try to “represent” some of the midwives’ aspects and their work into public conscience with the aid of Psychology.

Keywords: Midwife, Midwifery, Byzantio, Feminine

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Μαιευτική αποτελούσε ανέκαθεν ένα αξιοσέβαστο επάγγελμα και η Μαΐα έναν επαγγελματία υγείας που έχαιρε εκτίμησης και σεβασμού σε όλες γενικά τις κοινωνίες, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο κύριος λόγος ήταν η ενασχόλησή της με ένα φαινόμενο που ήταν – και εν πολλοίς ακόμα είναι – μυστηριώδες τόσο που οι παλαιότερες κοινωνίες το αντιμετώπιζαν με δέος διότι θεωρούσαν πως αποτελούσε αντιστοιχία στο ανθρώπινο επίπεδο της ευρύτερης δύναμης της ζωής, η οποία δημιουργεί τον Ήλιο και τους πλανήτες στο μακρόκοσμο αλλά και τον άνθρωπο στο μικρόκοσμο. Πράγματι, μερικές φιλοσοφίες ακόμα και σήμερα δέχονται πως άνθρωπος, πλανήτες, Ήλιος και ολόκληροι κόσμοι έχουν κοινές Αρχές στη δημιουργία τους και έρχονται στο φως της ύπαρξης ωθούμενες από κοινή αρχή, η οποία δεν είναι παρά η δύναμη της Ζωής, η οποία πασχίζει να δημιουργήσει Μορφές είτε αυτές είναι ο άνθρωπος είτε ένα ολόκληρο Ηλιακό Σύστημα (**Bailey, 1923**)

Την κοινή προέλευση των μορφών από μια κοινή Αρχή ως φιλοσοφική πεποίθηση την αντανακλούν οι Μύθοι, στους οποίους σταθερό μοτίβο είναι η δημιουργία των πάντων από έναν μόνο Θεό, από ένα ζεύγος Θεών ή από

μία πρωταρχική Τριάδα. Έτσι, στην Ορφική θρησκεία δημιουργός Θεός είναι η Ευρυνόμη, από την οποία προήλθε ο Κόσμος, αργότερα επικρατεί η άποψη ότι Γεννήτορες είναι ο Ουρανός και η Γαία αλλά παράλληλα ο Ησίοδος προσφέρει την άποψη ότι οι Γεννήτορες ήταν 3: το Χάος, η Γαία και ο Έρως, οι οποίοι είναι αυτογέννητοι. Από αυτούς ο Έρως μόνο δεν μπορεί να γεννήσει από μόνος του αλλά κατέχει την πολύ σημαντική δύναμη της ώθησης των άλλων δυνάμεων σε δημιουργία (**Ησίοδος, Θεογονία.**) Αργότερα εκφράστηκαν και άλλες απόψεις όπως του Ομήρου, ο οποίος θεωρούσε πως δημιουργός ήταν ο Ωκεανός (**Όμηρος, Ιλιάδα Ξ', 246**), ο Απολλόδωρος που και αυτός θεωρούσε Γεννήτορες τον Ουρανό και τη Γη (Απολλόδωρος, Βιβλιοθήκη) αλλά και μια νέα άποψη των Ορφικών του 6ου π. Χ αιώνα, που ισχυριζόνταν πως ο Κόσμος δημιουργήθηκε από το Κοσμικό Αβγό, μέσα από το οποίο εμφανίστηκε ο Έρως ή Ηρικεπαίος, ή Φάνης, ένας παντοδύναμος ερμαφρόδιτος Θεός.

Με την εμφάνιση των προσωκρατικών φιλοσόφων η ελληνική σκέψη έκανε μια στροφή, προσπαθώντας να εξηγήσει τον Κόσμο μέσα από τους φυσικούς νόμους και απομακρυνόμενη από την παράδοση του Δημιουργού Θεού και με τις συχνές εναλλαγές απόψεων και με τη νοητική ποικιλότητα που χαρακτήριζε την ελληνική φυλή στους επόμενους αιώνες επικρατούσαν ταυτόχρονα πολλές διαφορετικές απόψεις, μέχρι την τελική επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας και φιλοσοφίας, η οποία παραδεχόταν τη Δημιουργία από έναν μοναδικό Θεό.

Παρά ταύτα, οι Μύθοι του παρελθόντος που δέχονταν τη δημιουργία από δύο και περισσότερους Θεούς συνέχισαν να επιζούν και από την αρχή δέχονταν τη δυαδικότητα ως προς το φύλο των θεοτήτων, όπως είχαν παρατηρήσει ότι αυτή εκφράζεται έτσι κι αλλιώς παντού στη φύση μέσα από τα ζεύγη των αντιθέτων: ζωή – θάνατος, φως – σκοτάδι, ημέρα – νύχτα, αρσενικό – θηλυκό. Έτσι ακόμα και οι Δημιουργοί Θεοί ήταν άνδρες και γυναίκες και η Δημιουργία πραγματοποιούνταν μέσω της ένωσής τους, όπως ακριβώς στον άνθρωπο. Αρχικά οι Θεοί ενώνονταν και γεννούσαν, αργότερα «επιστρατεύτηκαν» κύριες ή δευτερεύουσες θεότητες ως βοηθοί στον τοκετό, οι πρώτες Θεότητες – Μαΐες, όπως η Ήρα, η Άρτεμις και η Ειλειθυΐα, οι οποίες μάλιστα δίδαξαν στους ανθρώπους τη Μαΐευση. Η «ανάθεση» στην ανθρώπινη συνείδηση της τέχνης της Μαΐευσης σε θεότητες, μαρτυρά τη σύνδεση όχι μόνο της μαιευτικής τέχνης αλλά και του ίδιου του φαινομένου του τοκετού και της γέννησης με το θεϊκό, υπερβατικό επίπεδο. Εάν η γέννηση των Θεών και ο τοκετός τους ήταν ένα φαινόμενο που συνέβαινε ακό-

μα και στους ίδιους, τότε όχι μόνο ως φαινόμενο ήταν υπερβατικό αλλά μαρτυρούσε και την κοινή αρχή Θεών και Ανθρώπων. Ομοίως και οι λειτουργοί της γέννησης, οι Μάϊες, ήταν πρόσωπα που είχαν σε προγενέστερα στάδια διδαχθεί τη μαιευτική τέχνη από τους ίδιους τους Θεούς, άρα εμπλέκονταν σε ένα φαινόμενο θεϊκό, υπερβατικό, το οποίο εντασσόταν στο ευρύτερο φαινόμενο της Ζωής και για αυτό το λόγο άξιζαν σεβασμό.

Βέβαια, αν τα πάντα είχαν κοινή αρχή και εφόσον η Ζωή εκφραζόταν μέσα από ζεύγη αντιθέτων, τότε αυτή είχε ως αντίποδά της το Θάνατο: η μητέρα (Θεϊκή ή ανθρωπινή) που γεννούσε, αναγκαστικά έφερνε το παιδί της – επίσης Θεό ή άνθρωπο – μέσα στον κύκλο της φθοράς και του τελικού αφανισμού, κληροδοτώντας του με αυτό τον τρόπο τόσο τη Ζωή όσο και το Θάνατο. Επομένως οι Γεννήτορες Θεοί και οι Θεές – Μάϊες δεν είχαν μόνο τη φωτεινή όψη της Ζωής αλλά και τη σκοτεινή του Θανάτου, όντας δωρητές τόσο του ενός όσο και του άλλου.

Ακολουθώντας το παράδειγμά τους, οι ανθρωπίνες Μάϊες δεν ήταν μόνο εκείνες που συμμετείχαν στο «θαύμα της ζωής» ξεγεννώντας τη γυναίκα, φέροντας στον κόσμο το παιδί, αναθρέφοντας και συχνά παντρεύοντάς το αργότερα αλλά επιλαμβάνονταν και των εθίμων του θανάτου, όταν μητέρα και παιδί έχαναν τη ζωή τους. Οι Μάϊες των ανθρώπων εξευμένιζαν τις Ουράνιες Μάϊες τόσο κατά τον τοκετό όσο και κατά το Θάνατο: πράγματι, στο Ναό της Αρτέμιδας στη Βραυρώννα, η θεά της μητρότητας λατρευόταν τόσο ως «ουράνια» όσο και ως «χθονία» - διότι είχε εξουσία τόσο στη ζωή όσο και στο θάνατο.

Είναι πιθανόν πως αυτή η διπλή «όψη» των θεοτήτων του τοκετού και των λειτουργιών τους ευθύνεται για την άποψη που πολλοί είχαν για τις Μάϊες κατά το Μεσαίωνα, κατά τη διάρκεια του οποίου αρκετές πρακτικές Μάϊες – θεραπεύτριες έχασαν τη ζωή τους ως μάγισσες και συνεργοί του Διαβόλου. Η γυναικεία φύση, ιδίως μετά την επικράτηση των πατριαρχικών κοινωνιών, είχε εντυπωθεί στο ασυνείδητο των ανθρώπων τόσο ως δημιουργική όσο και ως καταστροφική, ικανή να φέρει τη μεγαλύτερη χαρά (τη ζωή) αλλά και τη μεγαλύτερη συμφορά (το θάνατο) (**Eagly, A H, Karau S 2002, Heilman et al 2004**)

Η ελληνική άποψη για τις Μάϊες

Από την εμφάνισή τους, αμέσως με τη δημιουργία των ανθρωπίνων κοινωνιών, οι Μάϊες στην Ελλάδα αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο, πέρασαν από διάφορα εξελικτικά στάδια ως προς τον τρόπο αντιμετώπισής τους από την κοινωνία. Στις αρχαίες κοινωνίες πιθανώς ο σεβασμός και η αποδοχή τους να ήταν μεγαλύτερος από ποτέ, για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η άποψη αυτή των ανθρώπων διατηρήθηκε μεν αλλά είχε διαφορές διακυμάνσεις, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε χρησιμοποιώντας την Τέχνη ως οδηγό. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να ορίσουμε ορισμένα εξελικτικά στάδια ως προς την αντιμετώπιση της Μάϊας από την Τέχνη:

1. Την αρχαιοελληνική περίοδο έως και τους ελληνιστικούς χρόνους

2. Τη Βυζαντινή περίοδο

3. Την περίοδο από την Τουρκοκρατία έως και το 19ο αιώνα

4. Τη σύγχρονη εποχή

Ως ενδεικτικά παραδείγματα από κάθε περίοδο θα χρησιμοποιήσουμε αντίστοιχα:

1. Τις επιτύμβιες και αναθηματικές στήλες

2. Τη Βυζαντινή εικονογραφία

3. Τη Φόνισσα του Παπαδιαμάντη

4. Την κινηματογραφική ταινία «η κυρά μας η μαμμή»

Με τα παραδείγματα αυτά δεν θεωρούμε ότι εξαντλείται η μελέτη της Μάϊας στην Τέχνη αλλά ούτε και ότι αυτά αποτελούν τους μοναδικούς τρόπους εξέτασης της επίδρασης της Μάϊας στην κοινωνία. Σίγουρα όμως αποτελούν ενδείξεις οι οποίες μαρτυρούν μερικές από τις κύριες αντιλήψεις με τις οποίες η κοινωνία αντιλήφθηκε τις Μάϊες στο διάβα των αιώνων και μέσα από τα έργα αυτά αλλά και από άλλες σχετικές πηγές θα αναπαραστήσουμε τις κοινωνικές πεποιθήσεις διαφορετικών εποχών αναφορικά με τη Μάϊα και τη Μαιευτική.

Παράδειγμα πρώτο: οι επιτύμβιες και αναθηματικές στήλες Μαιών

Η καταξίωση του Μαιευτικού επαγγέλματος και της Μάϊας στην αρχαία ελληνική κοινωνία αποδεικνύεται με διάφορους τρόπους. Ο γνωστότερος είναι ίσως η αναφορά του Σωκράτη στη Μάϊα μητέρα του Φαιναρέτη και η ονοματοθεσία της κεντρικής φιλοσοφικής του μεθόδου με την τέχνη της μητέρας του («μαιευτική μέθοδος»). Πράγματι, η φιλοσοφία του Σωκράτη εστιαζόταν στην «εκμαίευση» της αλήθειας από το συνομιλητή του και η επιλογή της ταύτισης της φιλοσοφικής του μεθόδου με την τέχνη της μητέρας του εκτός από ταιριαστή είναι ενδεικτική του σεβασμού του στη Μαιευτική, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «Ο θεός μαιεύεσθαί με αναγκάζει, γεννάν δ' απεκώλυσεν» (**Πλάτων, Μένων, 150b**) – με άλλα λόγια «ο Θεός με αναγκάζει να ξεγεννώ και όχι να γεννάω». Παράλληλα, η μέθοδος του χαρακτηρίστηκε

από τον ίδιο ως «Μαιευτική» διότι, όπως η μητέρα του με τις κατάλληλες παρεμβάσεις και βοήθεια έφερνε σταδιακά στο φως το έμβρυο, εν μέσω ωδίνων, έτσι κι εκείνος με τις κατάλληλες ερωτήσεις, οι οποίες μπορεί να προκαλούσαν δυσκολία και πόνο ίσως στο συνομιλητή, έφερνε στο φως την αλήθεια που έκρυβε μέσα του: «*τῆ δέ γ' ἐμῆ τέχνη τῆς μαιεύσεως τὰ μὲν ἄλλα ὑπάρχει ὅσα ἐκείναις*» (**Πλάτων, Θεαίητος 150c**). Επιπλέον, όμως, δεν παραλείπει να εκφράσει το θαυμασμό του στο λειτούργημα της μητέρας του ρωτώντας το Θεαίητο «*οὐκ ἀκήκοας ὡς ἐγὼ εἶμι ὑδὲ μαίας μάλα γενναίας τε καὶ βλοσυρᾶς, Φαιναρέτης*» (**Πλάτων, Θεαίητος, 149a**) αλλά και να υπερθεματίσει την ευστροφία και σοφία που οι ίδιες ως «Προμνήστριες» (προξενήτρες) διέθεταν: «*ἄρ' οὖν ἔτι καὶ τόδε αὐτῶν ἦσθησαι, ὅτι καὶ προμνήστριαί εἰσι δεινόταται, ὡς πάσσοφοι οὖσαι περὶ τοῦ γνῶναι ποίαν χρῆ ποίω ἄνδρὶ συνοῦσαν ὡς ἀρίστους παῖδας τίκτειν*» (**Πλάτων, Θεαίητος, 149d**)

Συνοψίζοντας, ο Σωκράτης περιγράφει τη Μαία μητέρα του ως «γενναία» και «βλοσυρή» και τις συναδέλφους της ως «πάνσοφες» στην επιλογή του ζευγαριού εκείνου που θα οδηγήσει στην απόκτηση του καλύτερου δυνατού απογόνου. Η άποψη αυτή του Σωκράτη, μέσω της αποδοχής των λεγομένων του από τον Θεαίητο, πιθανώς αντανακλά την άποψη της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας ως προς τις Μάιες ωστόσο υπάρχουν και άλλες ενδείξεις.

Μία από αυτές είναι η απουσία δηκτικών προς αυτές αναφορών από τον Αριστοφάνη, η κριτική του οποίου δεν απέκλειε κανέναν, ούτε καν τους Θεούς. Μοναδική εξαίρεση ο Αντιφάνης, ο οποίος στο έργο του «Μισοπόνηρος» τις αποκαλεί «μαστρωπαί» Η εκτεταμένη χρήση ονομασιών για τις Μάιες («ακεστρίς», «ιάτραινα», «ιατρόμαια», «μαιοῦτρια», «ταμούσα», «ομφαλοτόμος», «παραφάσσουσα», «γυναικείη ιατρός»), άλλωστε, όπως και η εκτίμηση που φαίνεται να έτρεφε ο Ιπποκράτης για αυτές, ενισχύουν την άποψη για ένα γενικευμένο σεβασμό της αρχαίας κοινωνίας στο πρόσωπό τους (**Αντωνίου 2000**)

Η αποδοχή του μαιευτικού λειτουργήματος μπορεί επίσης να διαπιστωθεί μέσα από τις αναθηματικές και επιτύμβιες στήλες, η ανέγερση των οποίων ήταν συνηθισμένη στους Έλληνες και σε άλλους λαούς παγκοσμίως και συνεχίζεται έως και σήμερα. Η περισσότερο γνωστή επιτύμβια στήλη Μαιίας αφορά σε εκείνη της Φανοστράτης (350 π. Χ) στην οποία αναγράφεται «εδώ κείται η Φανοστράτη, Μαία και ιατρός. Δεν προκάλεσε κανέναν πόνο στον οποιονδήποτε και όλοι θρήνησαν στο θάνατό της». Στη

στήλη υπάρχει ανάγλυφη η μορφή της Φανοστράτης να περιβάλλεται από παιδιά και το γεγονός ότι της αποδίδεται ο τίτλος του ιατροῦ μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο για μια σπουδαία προσωπικότητα της εποχής. Παρόμοιες επιγραφές συναντάμε και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, ανάμεσα στις οποίες εκείνη της Κλαυδίας Τροφίμης και της Ποπλικίας, οι οποίες πέθαναν σε ηλικίες 75 και 21 ετών αντίστοιχα. Ειδικά για την Ποπλικία, μια απελεύθερη, το γεγονός ότι αναγράφεται ως Μαία υποδηλώνει ότι οι Μάιες στην εποχή εκείνη ασκούσαν τα καθήκοντά τους από πολύ μικρές ήδη ηλικίες (**Manjo 2000**)

Συμπερασματικά, λαμβάνοντας υπ' όψη τις παραπάνω πηγές και τις επιτύμβιες και αναθηματικές στήλες, η Μαία στην αρχαία εποχή αποτελούσε έναν «επαγγελματία υγείας» ο οποίος απολάμβανε σεβασμού και εκτίμησης στην κοινωνία.

Παράδειγμα δεύτερο: η Βυζαντινή εικονογραφία

Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπήρχε ένα ιδιαίτερα αναπτυγμένο δίκτυο υγείας και πρόνοιας, το οποίο αποτέλεσε πρότυπο για τα σημερινά συστήματα υγείας. Πράγματι, σε κάθε πόλη της Αυτοκρατορίας υπήρχαν Νοσοκομεία και άλλου είδους νοσηλευτικά και προνοιακά ιδρύματα, τα οποία ήταν είτε υπό κρατικό είτε υπό εκκλησιαστικό έλεγχο και παρείχαν τις υπηρεσίες τους τόσο σε Βυζαντινούς όσο και σε ξένους (**Μέντζου – Μειμάρη, 1982**) Ανάμεσα στα ιδρύματα αυτά συγκαταλέγονταν και Μαιευτήρια («Λοχοκομεία») στα οποία παρείχαν τις υπηρεσίες τους Μάιες και Ιατρομαίες, αναλαμβάνοντας τη φροντίδα των επιτόκων, των λεχωϊδων και των γυναικολογικών ασθενών. Εκτός από αυτές όμως, υπήρχε και ένας μεγάλος αριθμός πρακτικών Μαιών και «λαϊκών θεραπευτριών», οι οποίες ήταν διασκορπισμένες σε ολόκληρη τη Βυζαντινή επικράτεια και πρόσφεραν κι αυτές τις δικές τους υπηρεσίες, συχνά αναμειγμένες με προλήψεις, δεισιδαιμονίες και με ένα μίγμα επιστήμης και «λαϊκής ιατρικής» (**Μουτζάλη 1989**)

Η Εικονογραφία αποτέλεσε μια μεγάλη τέχνη στο Βυζάντιο και τα θέματά της ήταν ως επί το πλείστον θρησκευτικού χαρακτήρα. Ανάμεσά τους ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα ήταν η σκηνή της Γέννησης του Χριστού, στην οποία πολύ συνηθισμένο μοτίβο ήταν η απεικόνιση Μαιών, οι οποίες βοηθούσαν την Παναγία και φρόντιζαν το Θείο Βρέφος. Οι εικονογραφικοί τύποι των Μαιών διαφοροποιούνται αισθητά από τα συνήθη γυναικεία πρότυπα καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις οι Μάιες απεικονίζονται με

ρεαλισμό και για το λόγο αυτό η μελέτη τους πιθανώς να είναι σημαντική καθώς προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την εξωτερική εμφάνιση των Βυζαντινών γυναικών τουλάχιστον ως προς τη χρήση κεφαλόδεσμου (**Εμμανουήλ 1999**).

Οι Μαίες στην εικονογραφία απεικονίζονται όπως ακριβώς ήταν οι γυναίκες της εποχής, χωρίς εξιδανικεύσεις: εικονίζονται σε μικρότερη κλίμακα συγκριτικά με τις υπόλοιπες μορφές αλλά με ιδιαίτερο τρόπο και σχεδόν πάντοτε φέρουν κεφαλόδεσμο, απλό ή με διάκοσμο, ο οποίος ήταν καλύπτει το σύνολο της κόμμωσης είτε αφήνει μέρος των μαλλιών να πέφτουν στους ώμους. Το γεγονός της κάλυψης των μαλλιών πιθανώς υποδηλώνει ότι ήταν σεβάσιμες φιγούρες, δεδομένου ότι ο κεφαλόδεσμος συνήθως εφαρμόζονταν σε γυναίκες κάποιας ηλικίας αλλά και στις μορφές των Αγίων. Ο περίτεχνος ή απλός διάκοσμος των κεφαλόδεσμων, επίσης, μπορεί να υποδηλώνει διαφορετική κοινωνική θέση.

Εκτός όμως από αυτά, ιδιαίτερη σημασία πιθανώς να έχει και η τοποθέτηση των Μαιών στην Εικόνα. Στην περίφημη Εικόνα της Γέννησης από τη Μονή Σταυρονικήτα (15ος αιώνας), παρατηρούμε ότι οι Μαίες, η Θεοτόκος και το Άγιο Πνεύμα βρίσκονται στην ίδια ευθεία και μάλιστα κατά αύξουσα «υψομετρική» κλίμακα: τουτέστιν οι Μαίες τοποθετούνται στο γήινο επίπεδο, η Θεοτόκος στο ενδιάμεσο και το Άγιο Πνεύμα στο ουράνιο και υπερβατικό. Ο καλλιτέχνης πιθανώς τοποθέτησε έτσι τις φιγούρες που να ανταποκρίνονται στην πνευματική τους σημασία. Η τοποθέτηση των Μαιών σε μικρή αλλά χαρακτηριστική πλευρά τονίζει αυτό που ήταν γνωστό, όπως προαναφέραμε, από τα αρχαία χρόνια: ότι οι Μαίες συμμετείχαν σε ένα φαινόμενο υπερβατικό στη βάση του, παρά το γεγονός ότι εκτυλίσσεται στην καθημερινότητα και στο ανθρώπινο επίπεδο. Πράγματι, στη συγκεκριμένη Εικόνα και σε δεκάδες παρόμοιες «ξεγεννού» έναν άνθρωπο, ο οποίος όμως είναι Θεάνθρωπος.

Η εκτεταμένη απεικόνιση Μαιών στη θρησκευτική εικονογραφία, ο έντονος κι εκφραστικός τρόπος απεικόνισής τους και η προσοχή στη λεπτομέρεια ακόμα και ως προς την κόμμωσή τους μαζί με αρκετούς Νόμους που τιμωρούσαν τις Μαίες στην περίπτωση πρόκλησης εκτρώσεων και γενικότερης πλημμελούς άσκησης των καθηκόντων τους αλλά και οι σημαντικές αποδοχές τους αποτελούν ισχυρές ενδείξεις σχετικά με το αξιόσεβαστο των Μαιών και του λειτουργήματός τους στη Βυζαντινή κοινωνία αλλά και της γενικότερης ανθρωπιστικής τάσης και προστασίας της μητρότητας της πάλαι ποτέ Αυτοκρατορίας.

Παράδειγμα τρίτο: η Φόνισσα του Παπαδιαμάντη

Ο αναγνώστης ίσως παραξενευτεί με την επιλογή αυτού του τρίτου παραδείγματος ιδίως μάλιστα εάν, έχοντας διαβάσει τη «Φόνισσα», γνωρίζει καλά πως ο Παπαδιαμάντης αλλά και το σύνολο των μελετητών του, δεν ταυτίζει την εγκληματική της δράση με την άσκηση της πρακτικής Μαιευτικής εκ μέρους της. Για το συγγραφέα φαίνεται πως η ενασχόλησή της με τα καθήκοντα της πρακτικής Μαιίας είναι μια λεπτομέρεια, η οποία χρησιμοποιείται προκειμένου να τονίσει τη σχέση της με το (κατά την ίδια νοούμενο) ως απόκρυφο και «σκοτεινό» ως συστατικό της προσωπικότητάς της, η οποία, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, εμφάνιζε στοιχεία χαρακτηριστικά της σχιζότυπης διαταραχής (**Κουράκης Ν, Π.Ο.Υ 2010**) Παρά το γεγονός ότι έχουν προταθεί αρκετές ερμηνείες σχετικά με το τι ακριβώς ήθελε να καταδείξει ο Παπαδιαμάντης μέσω της «Φόνισσας», η δική μας η προσέγγιση θα επικεντρωθεί στην ενασχόλησή της με την πρακτική Μαιευτική.

Θεωρούμε ότι η «Φόνισσα» αντιπροσωπεύει τη σκοτεινή πλευρά του θηλυκού στοιχείου, την αρνητική όψη στην οποία αναφερθήκαμε στην αρχή του άρθρου και που συχνά συνδέθηκε με την ενασχόληση με τη Μαγεία και το Απόκρυφο, ιδίως των γυναικών – θεραπευτριών, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν και πρακτικές Μαίες. Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης δίνει πληροφορίες για την ενασχόληση της ηρωίδας του με όλες αυτές τις «δυνάμεις»: «η Φραγκογιαννού, ουδέν εκώλυε να κάμνη συγχρόνως και την μαμμήν ή την ψευδογιάτρισσαν, και άλλα επαγγέλματα ακόμη να εξασκή, ήρκει να είναι επιτηδεία. Και η Φραγκογιαννού ήτο επιτηδειοτάτη μεταξύ όλων των γυναικών. Έδιδε βότανα, έκαμνε κηραλοιφάς, εξετέλει εντριβάς, εθεράπευε την βασκανίαν, παρεσκεύαζε φάρμακα διά τας πασχούσας, διά τας χλωρωτικές και αναιμικές κόρας, διά τας εγκύους και τας λεχούς, και τας εκ μητρικών αλγηδόνων πασχούσας. Με το καλάθιον υπό τον αγκώνα της αριστεράς χειρός, ακολουθούμενη από τα δύο τελευταία τέκνα της, τον Δημητράκη, οκτώ ετών, και την Κρινιώ, εξαέτιδα, εξήρχετο εις τους αγρούς, ανέβαινε εις τα όρη, διέτρεχε φάραγγας, κοιλάδας και ρεύματα, έψαχνε να εύρη τα βότανα, όσα αυτή εγνωρίζε – την αγριοκρομμύδα, την δρακοντιά, το τρίμερο και άλλ' ακόμη – τα έκοπτεν ή τα εξερρίζωνεν, ενέμιζε το καλάθιον της, κ' επέστρεφε το βράδυ εις την οικίαν. Με αυτά τα βότανα κατεσκεύαζε διάφορα μαντζούνια, τα οποία εσύσταινε ως αλάνθαστα ιατρικά κατά των χρονίων πόνων, του στήθους, της κοιλίας, των εντέρων, κτλ.» (**Παπαδια-**

μάντης, 1903) Η μητέρα της, άλλωστε, ήταν διαβόητη «μάγισσα» ή τουλάχιστον θεωρούνταν ως τέτοια και η ίδια η Φραγκογιαννού ήταν γνωστό πως ήταν ίσως η καλύτερη θεραπεύτρια της Σκιάθου, που ασκούσε και την «κακή» πλευρά της «πρακτικής ιατρικής» καθώς έπαιρνε μέρος και σε εκτρώσεις: «Τελευταία απ' όλας εκλήθη να λάβη μέρος η Φραγκογιαννού, ως σοφωτέρα όλων των άλλων. Η Μαρούσα είχε αρχίσει ν' απελπίζεται από τας τρεις πρώτας «ψευτομαμμές», και κατέφυγεν εις ταύτην ως εις τελευταίαν ελπίδα. Τω όντι η γραία Χαδούλα με τα φάρμακά της, με τα μαντζούνια της και με τα ζεστά ή κρύα όσα έδιδε να πίνη εις την πάσχουσαν, τη βοήθεια και των εντριβών τας οποίας εξετάζει μ' επιδεξιότητα πολύ υπερτέραν από τας άλλας, κατώρθωσεν εντός ολίγων ημερών να επιφέρη την έκτρωσιν.» (**Παπαδιαμάντης, 1903**)

Πηγαίνοντας μερικούς αιώνες πίσω, διαπιστώνουμε πως στα χρόνια του Μεσαίωνα ιδίως, η σύνδεση μεταξύ γυναικών – θεραπευτριών («αρμοδιότητα» των οποίων υπήρξε και η πρακτική Μαιευτική), Μαγείας και δολοφονιών νεογνών και βρεφών ήταν σχεδόν απόλυτη στη συνείδηση του κόσμου και της Καθολικής ιδίως Εκκλησίας. Πράγματι, μελετώντας αρχεία από Δίκες «μαγισσών» διαπιστώνουμε πως το κατηγορητήριο χαρακτηριζόταν από ένα σταθερό μοτίβο: α) συνέργεια των Θεραπευτριών – Μαιών με το «Διάβολο», β) χρήση βοτάνων και άλλων αποκρυφιστικών μεθόδων για επίτευξη θεραπειάς και γ) πρόκληση εκτρώσεων, αλλαγών του εμμηνορρυσιακού κύκλου και της γενετήσιας λειτουργίας και συχνά δολοφονία των νεογνών και βρεφών. Η Φραγκογιαννού φαίνεται πως πληρούσε όλα αυτά τα «κριτήρια» ώστε να χαρακτηριστεί μια από τις Μάγισσες της εποχής, με τη μοναδική εξαίρεση πως σκότωνε μόνο τα θηλυκά παιδιά αλλά όχι στον τοκετό – τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται στον Παπαδιαμάντη – με την εξαίρεση βέβαια του βρέφους της ίδιας της κόρης της, το οποίο σκότωσε με τα ίδια της τα χέρια.

Η «Φόνισσα», λοιπόν, πέρα από τις πολύ καλά τεκμηριωμένες επιστημονικές απόψεις περί του ψυχολογικού – ψυχιατρικού της προφίλ και των κοινωνιολογικών ερμηνειών για τα αίτια (τα οποία ούτως ή άλλως παραθέτει η ίδια εκτενώς στο διήγημα) που την οδήγησαν στα εγκλήματα που διέπραξε, θεωρούμε ότι αποτελεί ένα πρότυπο γνωστό στην ανθρώπινη ιστορία: τη «σκοτεινή» πλευρά της γυναικείας φύσης, της οποίας υποκατηγορίες αποτελούν η μητέρα και η Μαία, ρόλοι που αλληλεπιδρούν και συχνά ταυτίζονται. Όπως αναφέρεται σε πηγές αλλά και σε δικά μας άρθρα, άλλωστε, (**Beard 1993, Benedekt**

1975 Green 1989, Greilsammer 1991, Μώρος 2010) το πρότυπο της Μαίας – Μάγισσας κυριάρχησε στη συνείδηση του κόσμου ιδίως κατά το Μεσαίωνα και πιθανώς «διαπότισε» το Συλλογικό Ασυνείδητο, έχοντας τη ρίζα του στην πανάρχαια αντίληψη της Μητέρας, της Θηλυκότητας τόσο ως δότριας της ζωής όσο και της δότριας του Θανάτου. Με αυτό τον τρόπο η Μαία σε παλιότερες εποχές και σε συγκεκριμένες κοινωνίες ταυτίστηκε και με το θάνατο όχι απλά ως μέρος του κύκλου της ζωής αλλά και με την εγκληματική άποψη. Η Μαία, που στη Βυζαντινή Εικονογραφία που εξετάσαμε παραπάνω αλλά και στην αρχαιοελληνική κλασική αντίληψη έπαιρνε μέρος τόσο στο ρεαλιστικό όσο και στο υπερβατικό στοιχείο της ζωής, στο Μεσαίωνα και στο συγκεκριμένο παράδειγμα που εξετάζουμε γίνεται εγκληματικό στοιχείο, εχθρός της ζωής αλλά και της χριστιανικής πίστης, όπως έχει αναφερθεί άλλωστε (**Kramer H., Sprenger J 1928, Μώρος 2010**)

Παράδειγμα τέταρτο: η κυρά μας η μαμή

Στις 12 Ιανουαρίου 1958 προβλήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα μια ταινία που παραμένει θρυλική εδώ και μισό αιώνα. Πρόκειται για την ταινία «η κυρά μας η μαμή», σε σενάριο και σκηνοθεσία του Αλέκου Σακελλάριου, με πρωταγωνιστές τη Γεωργία Βασιλειάδου στο ρόλο της Μαίας και τον Ορέστη Μακρή στο ρόλο του γιατρού. Η ταινία εξετάζει τις περιπέτειες ενός γιατρού που μετακομίζει σε ένα απομακρυσμένο χωριό της Ελλάδας και αντιμετωπίζει σύγκρουση συμφερόντων με τη μαμή του χωριού, η οποία χάρει της απόλυτης εκτίμησης και εμπιστοσύνης των χωρικών. Η ταινία έχει πλήθος χαρακτηριστικών σκηνών όπου διακωμωδείται τόσο η δράση της μαμής και του γιατρού όσο και οι αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής, που έχουν αναγάγει το «ξεμάτιασμα» σε ύψιστη πανάκεια για όλες σχεδόν τις παθολογικές καταστάσεις και, με τη σύμφωνη γνώμη της μαμής, φορούν όλοι θαλασσιές χάντρες ως προληπτικό μέσο αποφυγής της βασκανίας. Η μαία παρουσιάζεται ως έχουσα μεν μαιευτικές γνώσεις αλλά τις συνδυάζει με πρακτικές, εμπειρικές γνώσεις και προλήψεις αλλά και επινοεί ένα σωρό τρόπους για να εξοικονομήσει κάποια λιγιστά χρήματα, χωρίς ωστόσο να επιτρέπει να αμφισβητηθούν οι ικανότητές της ως Μαία μιας και άλλωστε, όπως αποκαλύπτει το τέλος της ταινίας, δεν είναι μια απλή μαμή του χωριού αλλά «Διπλωματούχος». Παρενθετικά αναφέρουμε πως όταν προβλήθηκε η ταινία, οι Επιστημονικοί Σύλλογοι Μαιών είχαν ήδη θεσμοθετηθεί με Βασιλικό

Διάταγμα από το 1955 και είχαν προηγηθεί Νόμοι που χαρακτήριζαν τις Μαίες είτε ως «Διπλωματούχες» είτε ως «Πρακτικές», ανάλογα με το εάν είχαν φοιτήσει σε Μαιευτική Σχολή ή όχι, αντίστοιχα.

Η Μαία, όπως την έπλασαν οι δημιουργοί της ταινίας, βρίσκεται στον αντίποδα της «σκοτεινής» πλευράς της Μαιίας που παρουσιάστηκε παραπάνω. Η Βασιλειάδου μπορεί μεν να είναι «Διπλωματούχος», να χρησιμοποιεί κάποια μορφή «πρακτικής ιατρικής» ανακατεύοντας επιστημονικές με πρακτικές γνώσεις αλλά αυτό το κάνει είτε επειδή και η ίδια το πιστεύει όντας γυναίκα του χωριού είτε απλά προσαρμόζεται στις πεποιθήσεις των ανθρώπων της επαρχίας στην οποία και η ίδια ζει.

Η ταινία, επίσης, διαπραγματεύεται πολλά άλλα θέματα ως προς τις αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής σχετικά με την υγεία, αποτελώντας ουσιαστικά μια ηθογραφική κωμωδία. Αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της Μαιίας σε εποχές που δεν είχαν όλοι οι άνθρωποι πρόσβαση σε οργανωμένες υπηρεσίες υγείας αλλά και τη σημαντική κοινωνική θέση που απολάμβανε στις τοπικές κοινωνίες λειτουργώντας (αποδεκτό τότε μη επιτρεπτό σήμερα) ως γιατρός στη θέση του γιατρού που συχνά δεν υπήρχε. Στη σκληρή ζωή της επαρχίας η Μαία έπρεπε να βρει τρόπους να επιβιώσει αλλά και να καθιερωθεί χωρίς να την αμφισβητήσουν, διότι από την αποδοχή της ως λειτουργού υγείας συχνά κρινόταν η βιοποριστική και όχι μόνο επιβίωσή της. Δεν επρόκειτο επομένως για απατεώνα αλλά για άνθρωπο που προσπαθούσε, παρά τα μικρά και αθώα τεχνάσματά της, να επιβιώσει σε μια σκληρή εποχή. Ενδεικτική είναι η σκηνή της ταινίας κατά την οποία η Μαία προσπαθεί να πείσει τον πατέρα ότι δεν είχε κάνει λάθος στην πρόβλεψη για το φύλο του μωρού. Η ζωή και η δουλειά της, βέβαια, δεν ήταν τόσο διασκεδαστική όσο αναφέρει η ταινία, ιδίως για μια Μαία που αναγκαζόταν να εργαστεί στην επαρχία, με όλες τις ιδιαιτερότητές της, όπως διαβάζουμε σε μια σχετική επιστολή που είχε δημοσιευθεί στο επιστημονικό περιοδικό «Ελευθώ»: «Δυο χρόνια διορισμένη σ' ένα απόμερο χωριουδάκι του νομού Σερρών, αντιμετωπίζω ό,τι οι ιεραπόστολοι σε παλαιότερες εποχές και απολίτιστες περιοχές. Πρακτικές και πεπαλαιωμένες Μαίες, ήθη και έθιμα όλως αντίθετα με τις γνώσεις μας, ξεχωριστή κοινωνία το κάθε σπίτι που μπαίνω. Μέσον μετακίνησης από το ένα χωριό στο άλλο, τρακτέρ, κάρο και τις περισσότερες φορές ούτε και αυτό, κι ένα σωρό δυσκολίες κάθε λεπτό, κάθε ώρα, σε κάθε βήμα. Κανένα φως από πουθενά, κανένα χέρι βοήθειας. Ένα περιοδικό ο μόνος συμπαροστάτης, ο μόνος βοηθός...» (**Αποστολά 1961, Λυμπέρη, Μώρος 2010**)

Ο γιατρός, από την άλλη, από την πρώτη στιγμή βλέπει με καχυποψία τη Μαία, την οποία ταυτίζει μόνο με υποδεέστερες πρακτικές και ιδίως με το «ξεμάτιασμα». Όταν του επισημαίνεται ότι και η ίδια είναι μορφωμένη, αυτός αναρωτιέται εάν στο Πανεπιστήμιο «έβαλαν έδρα ξεματιάσματος!» Η Μαία δεν είναι το μοναδικό του πρόβλημα, όμως, καθώς έχει να αντιμετωπίσει τη γενικευμένη καχυποψία της κοινωνίας στην επιστήμη του καθώς και στη χορήγηση φαρμάκων (χαρακτηριστική είναι η σκηνή κατά την οποία προτείνει φάρμακο σε ένα μικρό παιδί και όλοι αποτρέπουν τη μητέρα από το να του το δώσει). Οι συχνοί καβγάδες Μαιίας και γιατρού πιθανώς να αντανakλούν τη σταδιακή «είσοδο» των ιατρών στην ελληνική επαρχία, η οποία ενδέχεται να αντιμετωπίστηκε με την ίδια καχυποψία και από τις Μαίες της υπαίθρου που ελλείπει ιατρών αναλάμβαναν ιατρικά καθήκοντα. Ίσως αυτό σε κάποιες περιπτώσεις να γινόταν με περισσή προθυμία, όπως μαρτυρά χαρακτηριστική σκηνή από τη μεταγενέστερη ταινία «Γάμος αλά Ελληνικά», στην οποία ο ηθοποιός έχει χτυπήσει το πόδι του και όταν όλοι ζητούν γιατρό, προσέρχεται μια γυναίκα που αποφασιστικά ζητάει από το πλήθος να ανοίξει και αναλαμβάνει την εξέταση του τραυματία. Στην ερώτησή του εάν η ίδια είναι γιατρός, εκείνη απαντά: «μάλιστα, Μαμή».

Επίλογος

Μέσα από τα 4 αυτά χαρακτηριστικά παραδείγματα επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονταν η κοινωνία στην Ελλάδα τη Μαία και το έργο της. Χαρακτηριστικό της αντίληψης αυτής είναι ο σεβασμός και η εκτίμηση που έτρεφαν όλες οι κοινωνίες προς τις Μαίες και τη Μαιέυση και ο κεντρικός ρόλος τον οποίο ανέκαθεν διαδραμάτιζαν. Η γέννηση, άλλωστε, αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί ένα κεντρικό γεγονός στην κοινωνία, το οποίο προσλάμβανε πολλές διαστάσεις, από την πλέον ρεαλιστική, του ερχομού ενός νέου ανθρώπου στη ζωή έως και την πλέον υπερβατική, εκείνη δηλαδή της έκφρασης της δύναμης της Ζωής στον ανθρώπινο – και όχι μόνο – κόσμο.

Εκτός από αυτή τη «θετική» διάσταση, όμως, σε παλιές εποχές και σε συγκεκριμένες κοινωνίες η Μαία «επενδύθηκε» και με μια «αρνητική» όψη, την οποία όμως δεν χρεώνεται η ίδια ως επαγγελματίας υγείας αλλά αφορά περισσότερο στην αντίληψη περί της «σκοτεινής» πλευράς της θηλυκότητας. Το μυστήριο του Θανάτου, άλλωστε, είναι συνυφασμένο με το ίδιο το μυστήριο της Ζωής

και για το λόγο αυτό Θηλυκές θεότητες της γονιμότητας, Θεότητες – Μαίες και ανθρωπίνες Μαίες θεωρούνταν πως «ακροβατούσαν» μεταξύ των δύο «όψεων» της ζωής.

Στις παλιότερες κοινωνίες ο ρόλος της Μαίας επεκτείνονταν σε πολλούς τομείς της κοινωνικής ζωής. Δεν ήταν μόνο εκείνη που επιλαμβάνονταν της εγκυμοσύνης, του τοκετού και της λοχείας αλλά διαδραμάτιζε κεντρική θέση στη διεκπεραίωση όλων των κοινωνικών «επιταγών» που αφορούσαν στη μητρότητα. Για το λόγο αυτό ήταν η Μαία που συχνά επιλαμβάνονταν τόσο της φροντίδας του νεογνού και βρέφους όσο και θεμάτων υγείας και διατροφής του αλλά και της ίδιας της ανατροφής του

(παλιότερα), αναλάμβανε την εκπλήρωση των εθιμικών κανόνων του τοκετού και είχε λόγο και άποψη στη σύναψη συνοικεισίων.

Στη σημερινή εποχή, βεβαίως, τα περισσότερα από τα ανωτέρω δεν τηρούνται διότι έχει αλλάξει η κοινωνία και οι αντιλήψεις της, επομένως αναλόγως έχει προσαρμοστεί και ο ρόλος της Μαίας και του Μαιευτή (πλέον). Παρά ταύτα, επειδή τα Αρχέτυπα δεν χάνονται αλλά εκφράζονται με διαφορετικούς τρόπους, Μαίες και Μαιευτές εξακολουθούν να τυγχάνουν ευρείας αποδοχής και σεβασμού για το ρόλο που αιώνες τώρα έχουν επιτελέσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Alice Bailey: Initiation, solar and human. Κέδρος, Αθήνα 1994: 1 – 120
2. Ησίοδος: Θεογονία. Εκδοτική Θεσσαλονίκης, 2006: 8 – 36
3. Ομήρου Οδύσσεια. Μετάφραση Νίκου Καζαντζάκη – Ιωάννη Κακριδή. Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1985
4. Eagly, Alice H. & Steven J. Karau (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, Vol 109, No. 3, pp. 573-598
5. Heilman, Madeline E., Aaron S. Wallen, Daniella Fuchs, and Melinda M. Tamkins (2004). Penalties for Success: Reactions to Women Who Succeed at Male Gender-Typed Tasks. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 89, No. 3, pp. 416-427.
6. Πλάτων, Θεαίητος. Εκδόσεις Γεωργιάδης, Αθήνα 2005, σελ. 20 - 79
7. Πλάτων: Μένων. Εκδόσεις Πόλις. Αθήνα 2008, σελ. 100 – 290
8. Αντωνίου Α. Επίσημα επαγγέλματα – λειτουργήματα της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 2000 σελ. 23-25
9. Guido Manjo: The healing hand- man and wound in the ancient world, *Acta Theologica Supplementum* pp 165 - 188, 2005
10. Κωνσταντίνα Μέντζου – Μεϊμάρη: επαρχιακά ευαγή ιδρύματα μέχρι του τέλους της Εικονομαχίας, *Βυζαντινά* 11, 243-308, 1982
11. Αφέντρα Μουτζάλη: Περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 81, 101-108
12. Μελίτα Εμμανουήλ: Γυναικείες κομμώσεις και κεφαλόμεσοι στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 83, 14 – 20
13. Κουράκης Ν. Η Φόνισσα του Παπαδιαμάντη: μια εγκληματολογική και ποινική προσέγγιση. (Συμβολή στον Τιμητικό Τόμο για τον Καθηγητή και Ακαδημαϊκό Απόστολο Γεωργιάδη) (υπό έκδοση από τις εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 1 – 34.
14. Π.Ο.Υ. Ταξινόμηση (ICD -10) Ψυχικών διαταραχών και διαταραχών συμπεριφοράς: F21: Σχιζότυπη διαταραχή
15. Παπαδιαμάντης: Η Φόνισσα (1903). Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 1 – 250
16. Beard M 1993. The Classic woman. *History Today* 43:29-35.
17. Benedekt G 1975. The roles of medieval women in the healing arts. In: D. Radcliff-Umstead(ed.), *The roles and images of women in the Middle Ages and Renaissance*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press
18. Green M 1989. Women's medical practice and health care in Medieval Europe. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 14(2):434-473.
19. Greil Sammer M 1991. The midwife, the priest, and the physician: the subjugation of midwives in the Low Countries at the end of the Middle Ages. *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 22(2):285-329
20. Μιχάλης Μώρος: Διώξεις Μαιών από την Ιερά Εξέταση: Τα χρονικά μιας μεσαιωνικής υστερίας. *Ελευθώ* (3): 118 – 124, 2010
21. Kramer H., Sprenger J., Mal. *Malefic*. VI, 103-108, 1928
22. Αποστολά Τ. Ένα γράμμα από την Ηλιοκώμη Σερρών. *Ελευθώ* 1961 (20): 31 – 32
23. Λυμπερή Ρ, Μώρος Μ. Σύντομη ιστορική αναδρομή στο περιοδικό «Ελευθώ» από το 1957 έως σήμερα. *Ελευθώ* (2): 51 – 57, 2010